Tariximizin şərəfli və qürurlu günü

İnsan üçün köləlikdən şərəfsiz, azadlıqdan şərəfli heç nə yoxdur. Müdriklər kölə kimi yaşamaqdansa ölməyi üstün tutublar. Dünyaya bir dəfə gələn insan öz ömrünü yalnız azad cəmiyyətdə yaşasa xoşbəxt ola bilər. Böyük şairimiz Sabir "Hürriyyət olan yerdə insanlıq olar" - deyib.

Tariximizin ən şərəfli və ən qürurlu günlərindən biri 100 il bundan qabaq 1918-ci ilin 28 mayında Tiflis şəhərində 24 nəfər üzvü olan Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən "İstiqlal bəyannaməsi" ilə elan edilən Cümhuriyyət tariximizdir.

Qafqaz sərdarının Tiflisdəki sarayında toplaşmış Milli Şuranın 28 may 1918-ci il tarixli iclasında Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında aşağıdakı İstiqlal bəyannaməsi elan edildi:

I. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər. Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tamhüquqlu müstəqil dövlətdir.

II. Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması Demokratik Respublikadır.

III. Azərbaycan Demokratik Respublikası bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır.

IV. Azərbaycan Demokratik Respublikası öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, dinindən, sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir.

V. Azərbaycan Demokratik Respublikası öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişafı üçün geniş imkanlar verir.

VI. Müəssislər Məclisi çağırılana qədər bütün Azərbaycanın idarəsi başında xalq seçkiləri ilə seçilmiş Milli Şura və Milli Məclis qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti Hökumət durur.

Azərbaycan Milli Şurasının üzləşdiyi birinci problem ərazi problemi idi. Bəllidir ki, ermənilər Qafqaz xalqları qrupuna daxil deyillər. Qafqaza Çar Rusiyasının siyasi marağı ilə 1830-1840-cı illər arasında Türkiyə və İran ərazilərindən köçürülüblər. Azərbaycan "İstiqlal bəyannaməsi"ni elan edəndə ermənilərin əsas məskunlaşdığı Aleksandropol (yeni Gümrü) Türkiyə tərəfindən tutulduğundan ermənilər İrəvan şəhərini Ermənistanın (Araratın) mərkəzi seçilməsini istədilər. Ermənilərin bu fikrinə Qərb ölkələri (ingilislər, fransızlar, ruslar) havadar çıxdılar. Azərbaycan Milli Şurası İrəvanın ermənilərə siyasi mərkəz verilməsi fikrini nəzərdən keçirdi. Milli Şurada irəvanlılar adından təmsil olunan B.Rzayev öz çıxışında dedi: "Müstəqil Azərbaycan uğrunda çalışmaqla yanaşı, rica edirik bizi – erməni ərazisində qalanları da unutmayasınız".

Bu dövrdə gürcü hökumətinin başçısı Ramisvili Azərbaycanla Gürcüstanın sərhədinin Gəncə və Tiflis quberniyalarının ərazisi üzrə müəyyən olunması haqqında bəyanat vermişdi.

1918-ci il iyun ayının 14-də Azərbaycan hökumətinin xarici işlər naziri öz notasında Borçalı, Qarayazı, Sığnax mahallarına gürcü-alman hərbi hissələrinin yeridilməsi ilə buranın Gürcüstana qatılmasına etirazını bildirib bu problemin siyasi yolla həlli tərəfdarı olduğunu göstərirdi və deyirdi: "İki ölkə arasında sərhədlər məsələsi hələ həll edilməmişdir. Mənim hökumətim bu məsələni həll etmək üçün xüsusi beynəlxalq komissiya yaratmağı təklif etmişdir. Təbii ki, həmin komissiyanın işinin nəticəsində əgər göstərilən ərazi Gürcüstana düşsə, onda mənim hökumətim öz hərbi hissələrinin buradan çıxarılması haqqında təcili sərəncam verəcəkdir. Bundan başqa, gürcü nümayəndələri Göyçə, Qazax və Zaqatala mahallarının da tarixən gürcü torpaqları olduqlarını iddia edirdilər. Gürcü nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə ilə söhbətində qeyd edirdi ki, bizim ərazi iddialarımız təmin edilməsə "qan tökülməli olacaq". Məhəmməd Əmin bəy də ona qətiyyətlə belə cavab vermişdi: "Nə etmək olar, məcbur etsələr qan da tökmək olar". 1918-ci ilin sonlarında ermənilər Borçalı mahalının cənub rayonlarını, Forini və ətrafını zəbt etdi. Borçalı müharibəsindən sonra erməni hərbi dəstələri Naxçıvanda, Şərurda, Qarsda, Zəngəzurda, Qarabağda müharibəni davam etdirirdi. Ermənilərin iddiaları "böyük Ermənistan" qurmaq idi. Onlar ermənilər məskunlaşan beş-on kəndi bəhanə etsələr də bütün Azərbaycan ərazisini və Türkiyənin, İranın, Suriyanın, İraqın böyük ərazilərini tutmaq iddiasında idilər. Bu dövrdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının İran dövləti ilə münasibətlərində də ciddi problemlər var idi. İran dövləti Azərbaycan adlı demokratik dövləti qəti tanımaq istəmirdi. İran xarici işlər naziri öz notalarında dəfələrlə bildirirdi ki, Azərbaycan adlı dövlət ola bilməz, bu ərazilər İran ərazisindən ayrılıb, İran ərazisinə də daxil edilmədilər. İran xarici işlər nazirinin notalarına Milli Şuranın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Azərbaycan parlamentinin sədri Əli Mərdan bəy Topçubaşov kəskin etirazlarını bildirdilər.

Məhəmməd Əmin 1908-1911-ci illərdə İranda ictimai-siyasi fəaliyyət göstərmişdir. O, Tehranda dərc olunan "Yeni İran" adlı gündəlik qəzetin baş redaktoru olmuşdur. Eyni zamanda Məhəmməd Əminin İran azərbaycanlılarının azadlıq (məşrutə) hərəkatına xüsusi rəğbəti olmuşdur. O dəfələrlə Səttar xanla, Bağır xanla və Məşrutə hərəkatının digər fəalları ilə görüşmüş və bu haqda İranda kitablar nəşr etdirmişdi.

"İranda hürriyyət" məqaləsini 1906-cı ilin 20 fevralında, "İranda inqilab" məqaləsini 1906-cı ilin 21 iyununda "İrşad" qəzetində dərc etdirib. Sonra İranda yanvarın doqquzu, "İran işlərinə, İrana dair", "Şahın vəfatına dair", "Təbriz vəkillərinin Bakıda dayanmaları" və sairə məqalələrini yazıb. Məhəmməd Əmin İranda "İran türkləri", "Səadətli bəşər" (Ərdəbildə nəşr olunub) "Sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi" (Tehranda) kitablarını nəşr etdirib.

Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu Məhəmməd Əmin İran rəhbərliyinin Azərbaycan Demokratik Respublikası haqqında iddialarının gülünc olduğunu demişdir. Eyni zamanda, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə demokratik dünya qarşısında elmi dəlillərlə sübut edirdi ki, bütöv, qüdrətli, azad Azərbaycan dövlətinin qurulması prosesi, tarixi proseslərdən asılı olaraq gec-tezi baş verəcək və bu, qarşısıalınmaz prosesdir.

Azərbaycan Parlamentinin sədri Əli Mərdan bəy Topçubaşov da Avropada yaşadığı 1919-1934-cü illərdə demokratik dünyada gedən prosesləri dərindən təhlil edərək Məhəmməd Əminlə eyni məfkurədə, eyni məsləkdə olduğunu etdiyi çıxışlarında və yazdığı kitablarında bildirmişdir. Əli Mərdan bəyə görə bütöv Azərbaycana gedən yol Şimali Azərbaycan Respublikasından keçir. Burada da məntiq belədir: "Demokratik dövlətlər əvvəlcə ruslara, sonra da farslara öz dövlətlərini qurduracaqdır. Nəticədəsə Azərbaycan türkləri öz bütöv Azərbaycan dövlətinə sahib duracaqdır!!!". Azərbaycan Cümhuriyyəti mövcud olduğu 23 ay müddətində Azərbaycan hökumətində 35-ə qədər nazir fəaliyyət göstərmişdir. Həmin nazirlərin çoxunun yaş həddi 30-la 45 yaş arasında idi.

120 millət vəkilindən ibarət olan Azərbaycan parlamenti 1918-ci ilin 7 dekabrında fəaliyyətə başladı. Parlamentdə ölkədə yaşayan bütün xalqların nümayəndələri və siyasi təşkilatların üzvləri təmsil olunmuşdular. Parlamentin 17 aylıq fəaliyyəti dövründə 270-dən çox qanun müzakirəyə çıxarılmış və onlardan 230-u qəbul edilmişdir.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral burjua-demokratik inqilabının qələbəsindən sonra Zaqafqaziyada siyasi prosesləri idarə etmək üçün Zaqafqaziya idarəsi üzrə xüsusi komitə və Zaqafqaziya komissarlığı yaradıldı, lakin bunların heç biri mövcud siyasi vəziyyəti sabitləşdirə bilmədi. 1918-ci ilin aprel ayında yaradılmış Zaqafqaziya Federativ Respublikası da bölgədəki üç əsas millətin mənafeyini qorumaqda aciz qaldı. Bu üç millət müxtəlif vacib məsələlərə münasibətdə bir-birlərinə tam zidd mövqelərdə dururdular. Azərbaycandasa böhran o dərəcəyə çatmışdı ki, onun türk (Azərbaycan) yurdu kimi qalıb-qalmaması sual altında idi. Bu dövrdə erməni hərbi qüvvələri yerli dinc əhaliyə qarşı elan olunmamış ədalətsiz müharibəni şiddətləndirirdi, amansız qırğınlar artıq Qarabağı da bürümüşdü. 1918-ci ilin mart ayına qədər İrəvan quberniyasında 197 kənd darmadağın edilmiş, 100 min 626 nəfərdən artıq türk (azərbaycanlı) əhalisi ya təcavüzün qurbanı olmuş, ya da ev-eşiyini atıb qonşu mahallara pənah aparmışdı. Azərbaycanın şərqində vəziyyət daha dözülməz idi. Gəncə quberniyasında yaşayış məntəqələrinin 27-si tamamilə darmadağın edilmiş, 35-i isə ziyan çəkmişdi. Qarabağda, Şuşada, Cəbrayılda, Zəngəzur mahallarındasa dağıdılan və ziyan çəkən məntəqələrin sayı 157 idi. Həmin vaxtda Bakı quberniyasında 33 yaşayış məntəqəsi büsbütün, 196-sı isə qismən dağıdılmışdı. 1918-ci il martın sonlarında Bakıda on minlərlə (türk) əhali, bundan daha çox əhali isə Quba, Şamaxı və ətraf kəndlərdə azğın erməni dəstələrinin qurbanı olmuşdu. 1918-ci ilin aprelində təşkil olunmuş Bakı quberniyası Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərləri nəinki Azərbaycan türklərinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu rəva görmürdü, hətta başçıları Şaumyan "Azərbaycan" sözünü qəbul etməkdən imtina edirdi. Həmin vaxtda Əmiryanın redaktor olduğu "Bakinskiy raboçiy" qəzeti "Azərbaycan" sözünü məsxərəyə qoymaqdan belə çəkinmirdi. Tariximizin belə bir ziddiyyətli, ağrılı-acılı, qanlı-qadalı dövründə Azərbaycan türklərinin Türkiyəyə rəğbəti artırdı. Bəllidir ki, çar Rusiyasında Azərbaycanın müsəlman əhalisi orduya çağırılmırdı. Milli qüvvələr Şimali Azərbaycanın gələcəyini Cənubi Azərbaycan və Dağıstanla birləşməkdə, Türkiyə ilə sıx ittifaq yaratmaqda görürdülər. 1918-ci ilin aprel ayında Azərbaycan nümayəndələri Türkiyənin hərbi naziri Ənvər paşa ilə görüşəndə Ənvər paşa onlara bunu məsləhət gördü. Türkiyə ilə ümumi sərhədləri olan müstəqil Azərbaycanın Osmanlı imperiyası ilə Avstriya-Macarıstan formasında daha sıx ittifaq yarada bilməsi imkanı olmalıdır. Həmin dövrdə Ənvər paşa müstəqil erməni dövlətinin yaradılması öz münasibətini belə bildirdi: "Türkiyə müstəqil erməni dövlətinin yaranması əleyhinə deyil, bir şərtlə ki, ingilis-rus siyasəti xatirinə erməni xalqı türklərə qarşı intriqalara son qoysun". 26 may 1918-ci ildə Gürcüstan Zaqafqaziya Federasiyasından çıxıb öz müstəqilliyini elan edəndən sonra seymin müsəlman fraksiyası Azərbaycan Milli Şurası şəklində quruldu və 1918-ci ilin 28 mayında "İstiqlal bəyannaməsi" ilə müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) yarandığını və mövcud şəraitdə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda açıq mübarizənin milli qurtuluşun yeganə düzgün yolu olduğunu bildirdi və həmin tarixi sənədə əsasən Müəssislər Məclisi çağrılana qədər Milli Şura ölkədə ali qanunverici, müvəqqəti hökumət isə ali icraedici orqan hesab olundu.

Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti təhrikçi hücumlara baxmayaraq, dövlət quruculuğu işini davam etdirir və parlamentin açılışına hazırlaşırdı. Nəhayət, Azərbaycan parlamenti 1918-ci il dekabr ayının 7-də təntənəli surətdə açıldı. Fətəli xan Xoyski hakimiyyəti parlamentə verdi, yeni hökumətin təşkili isə yenə də Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldı. Yeni hökumətin təşkilindən az sonra Tomson elan etdi ki, Fətəli xanın başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan hökumətini ölkə daxilində yeganə qanuni hakimiyyət orqanı hesab edir. Tomson Rus Milli Şurasına Azərbaycan hökumətini tanımaq təklifi etməsinə baxmayaraq, bu qaragüruhçu şovinist təşkilat milli hökuməti tanımaqdan boyun qaçırdı. Biçeraxov dəstəsinin dövlət çevrilişi cəhdinin üstü açıldıqdan sonra Azərbaycan hökumətinin qəti tələbi ilə ingilislər "Qafqaz-Xəzər hökuməti"ni qanundankənar elan edib qiyam rəhbərlərini 48 saat müddətində Bakıdan uzaqlaşdırdı, erməni hərbi hissələri də tərk-silah edilib buraxıldılar. 1918-ci ilin dekabrından ingilis komandanlığının Bakıda qoyduğu məhdudiyyətlər götürülməyə başladı.

1919-cu ilin aprelində Bakıda ingilis general-qubernatorluğunun ləğvi ilə Gəncədə təşkil olunmuş ilk Azərbaycan alayı paytaxta daxil oldu və xalq bunu bayram etdi. Aprel ayında kabinet dəyişikliyi oldu və Azərbaycan hökumətinə Nəsib bəy Yusifbəyli başçılıq etməyə başladı. Elə həmin vaxtdan ingilis hərbi hissələrinin Qafqazı tərk etməsi başladı və bu avqust ayında sona çatdı.

Türkiyə hökuməti yanında Azərbaycanın rəsmi nümayəndəsi Əli Mərdan bəy Topçubaşov idi. O, xarici ölkələrin Türkiyədə olan nümayəndələri ilə görüşlər aparır, Azərbaycan Respublikasının yaranması, hazırkı vəziyyəti və dünya ölkələrilə diplomatik əlaqələr yaratması məzmununda rəsmi memorandum təqdim edirdi. İran tərəfi yeni yaradılan dövlətin "Azərbaycan" adlandırılmasını böyük səhv adlandırırdı. Onu da deməyi unutmurdu ki, İran gələcəkdə özünün tarixi torpaqlarını tələb edəcək və ona sahib duracaq. Onun bu əsassız tələbi Əli Mərdan bəyin kəskin etirazı ilə qarşılanırdı.

Azərbaycan hökuməti adından Əli Mərdan bəyin Avropanın bir sıra ölkələrində siyasi və konsul nümayəndəliyi yaratmaq təklifi soyuq qarşılanırdı.

Paris Sülh Konfransı tərəfindən göndərilmiş nümayəndə heyətinin Azərbaycanda apardığı təhqiqat bu məmləkətin əhalisini müstəqil dövlət şəklində idarə etməyə qadir və layiq olduğunu göstərdi. Vilson prinsiplərindən doğan yeni yaranmış dövlətin şərtlərinə Azərbaycan tam cavab verirdi. Bu şərtlər aşağıdakılardan ibarət idi: müstəqillik iddiasında olan hər bir millət fiziki, zehni, dini-mənəvi xüsusiyyətlərinə görə seçilməli, həmin millət öz müqəddəratını özünün təyin etməsinə qabil olduğunu göstərməli, öz xərcini ödəmək üçün iqtisadi-təbii şəraitə və maliyyə vəsaitinə malik olmalı, xarici təcavüzdən özünü qoruya bilməli: əvvəllər tərkibinə daxil olduğu ölkə hökumətinin zülmünə məruz qalmış olmalı idi. Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Lord Kerzonun təklifi ilə Paris Sülh Konfransının ali şurası Azərbaycanın və Gürcüstanın istiqlaliyyətinin de-fakto tanınması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etdi.

Fəzail İSMAYIL BÖYÜKKİŞİ.

Respublika.- 2018.- 18 iyul.- S.4.